

**МОДЕЛЬ «БАГАТОШВИДКІСНОЇ ЄВРОПИ» ЯК ОСНОВА
АЛЬТЕРНАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сутності та можливості застосування моделі «багатошвидкісної Європи» в якості основи однієї зі стратегій подальшого розвитку системи Європейського Союзу. Автор підкреслює актуальність розгляду зазначеної моделі в умовах досить високого рівня євроскептицизму та існуючої дискусії щодо наявності в Європейському Союзі дезінтеграційних тенденцій. Автор називає переваги та суперечності аналізованої моделі «багатошвидкісної Європи», оцінює можливість і доцільність її застосування у сьогоднішніх умовах та доводить здатність реалізації такої моделі позитивно впливати на відносини між державами-членами Європейського Союзу, врегульовуючи існуючі розбіжності та згладжуючи невдоволення. При цьому наводяться загальні вимоги, які, на думку автора, слід врахувати для уможливлення досягнення позитивного ефекту функціонування моделі «багатошвидкісної Європи», який має виявитися у забезпеченні врахування особливостей, інтересів, потреб і можливостей різних країн задля їх гармонійного розвитку та підтримання стабільності і збереження цілісності об'єднання.

Ключові слова: «багатошвидкісна Європа», диференційована інтеграція, Європейський Союз, поглиблена співпраця, відмова від участі, дезінтеграційні тенденції.

* аспірант кафедри міжнародних відносин ОНУ ім. І.І. Мечникова

Annotation. *The article is devoted to research of the feasibility of introducing the model of "multi-speed Europe" in the European Union as a basis for one of the strategies for further development of the European Union system. The author emphasizes the relevance of consideration of this model in the context of a rather high level of Euroscepticism and the existing debate on the existence of disintegration tendencies in the European Union. The author names the benefits and disadvantages of the analyzed model of "multi-speed Europe", assesses the possibility and feasibility of its application in today's conditions and the ability to positively or negatively influence the relations between the Member States of the European Union, resolving existing differences and smoothing discontent. Also provides a general requirements, which, according to the author's opinion, should be taken into account for the achievement of the positive effect of functioning of "multi-speed Europe", which should be reflected in ensuring that the specificities, interests, needs and capabilities of different countries are taken into account in order to ensure their harmonious development and maintaining stability and preserving the integrity of the association.*

Key words: *«multi-speed Europe», differentiated integration, European Union, enhanced cooperation, opt-out, disintegration tendencies.*

Аннотация. *Статья посвящена исследованию сущности и возможности применения модели «многоскоростной Европы» в качестве основы одной из стратегий дальнейшего развития системы Европейского Союза. Автор подчеркивает актуальность рассмотрения данной модели в условиях достаточно высокого уровня евроскептицизма и существующей дискуссии о наличии в Европейском Союзе дезинтеграционных тенденций. Автор называет преимущества и противоречия рассматриваемой модели «многоскоростной Европы», оценивает возможность и целесообразность ее применения в современных условиях и доказывает способность реализации такой модели положительно влиять на отношения между*

государствами-членами Европейского Союза, регулируя существующие разногласия и сглаживая недовольство. При этом приводятся общие требования, которые, по мнению автора, следует учесть для возможности достижения положительного эффекта функционирования модели «многоскоростной Европы», который должен проявиться в обеспечении учета особенностей, интересов, потребностей и возможностей различных стран для их гармоничного развития и поддержания стабильности и сохранения целостности объединения.

***Ключевые слова:** «многоскоростная Европа», дифференцированная интеграция, Европейский Союз, углубленное сотрудничество, отказ от участия, дезинтеграционные тенденции.*

Постановка проблеми. У світлі прийняття рішення Великобританією про свій вихід з Європейського Союзу (далі – ЄС) набуло актуальності у політичних колах питання про виникнення дезінтеграційних тенденцій і порушилася дискусія навколо можливої трансформації ЄС задля подолання суперечностей і невдоволень, які вже давно природно існують та зазнали загострення і заважають подальшому гармонійному розвитку, та збереження цілісності великого об'єднання.

Про намір покинути об'єднання при неприйнятті запропонованих ним реформ неодноразово заявляв очільник Франції [1]. Питання про можливість виходу з ЄС підіймалося також в Австрії, Фінляндії, Нідерландах, Німеччині, Швеції, Ірландії та інших країнах.

За даними щорічних опитувань соціологічної служби Євробарометр, що здійснюються під егідою Європейської Комісії в Європейському Союзі, останніми роками рівень довіри європейців до ЄС поступово зростає, проте залишається досить низьким та у 2019 році склав 44% [2, с. 48].

Не зважаючи на те, що згідно з даними Євробарометра дві третини європейців мають позитивні почуття до ЄС і це найвищий показник зафіксований з 1983 року, опитування, проведене Європейською радою з

питань зовнішніх зв'язків та компанією YouGov у 14 державах-членах, які складають 80% місць в Європейському парламенті, показують певний парадокс, адже за його результатами більшість опитаних побоюються, що ЄС може розпастись у найближчі 10–20 років, а стільки ж - третина опитуваних у Франції та Польщі та понад чверть опитуваних у Німеччині вважають, що війна між країнами-членами ЄС є "реальною можливістю" у найближче десятиліття [3].

Одним з варіантів подальшого розвитку подій в умовах існування євроскептичних настроїв та необхідності подолання наявних суперечностей і невдоволень задля збереження цілісності та гармонійного розвитку об'єднання може стати реалізація стратегії трансформації ЄС, в основу якої покладена модель «багатошвидкісної Європи». Зазначена модель сьогодні є найбільш обговорюваною у політичних колах з різних варіантів стратегій подальшого розвитку ЄС, але дієвість такої моделі та її здатність позитивно вплинути ситуацію, що склалася, залишається під питанням. Саме тому, вивчення сутності, позитивних і негативних рис зазначеної моделі є актуальним та має практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень, пов'язаних з темою трансформації ЄС та вибору стратегії його подальшого розвитку, зокрема моделей диференційованої інтеграції, до яких належить «багатошвидкісна Європа», дозволяє виокремити напрацювання таких зарубіжних авторів, як А. Етціоні, Й. Олсен, А. Фабер, С. Бартоліні, Г. Воруб, Д. Куртін, А. Коллікер, Т. Блер, О. Стубб, Ж. Шове, В. Кернз, В. Федорцев, Д. Локленд, Г. Шайхутдинова, а також вітчизняних науковців, зокрема І. Грицяк, В. Копійки, О. Ковальнової, Г. Немирі, В. Муравйова, В. Посельського, О. Рудіка, В. Стрельцова, О. Чалого та ін. Зазначена проблематика також обговорюється політичними діячами, зокрема вона присутня у різних роках виступах і позиціях Ж. Ширака, Ж. Делора, Л. Тіндеманса, Л. Армада, Р. Дерендорфа, Е. Балладюра, Ф. Олланда, Ж. Юнкера, Д. Туска, Е. Макрона та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Різними авторами називалися окремі аспекти теми даної статті. При цьому існує потреба в узагальненні цих бачень і виробленні обґрунтованої точки зору з приводу можливості та необхідних умов ефективної реалізації моделі «багатошвидкісної Європи» як основи стратегії подальшого розвитку ЄС для покращення відносин між державами-членами, врахування і врегулювання існуючих розбіжностей, згладжування невдоволень та підтримання стабільності і збереження цілісності об'єднання.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є вивчення моделі «багатошвидкісної Європи» у контексті пошуку стратегії подальшого розвитку ЄС для покращення відносин між державами-членами, врегулювання існуючих розбіжностей і згладжування невдоволень, підтримання стабільності та збереження цілісності об'єднання. Основними завданнями відповідно до цієї мети є з'ясування сутності моделі «багатошвидкісної Європи», визначення її позитивних сторін та недоліків, обґрунтування ефективності застосування зазначеної моделі в якості основи стратегії подальшого розвитку ЄС, а також окреслення загальних вимог, які потрібно врахувати при реалізації моделі «багатошвидкісної Європи» моделі задля уможливлення досягнення позитивного ефекту її функціонування, що має виявитися у забезпеченні врахування особливостей, інтересів, потреб і можливостей різних країн задля їх гармонійного розвитку та підтримання стабільності і збереження цілісності об'єднання.

Виклад основного матеріалу. У березні 2017 року відбувся неформальний міні-саміт ЄС, учасниками якого стали представники країн Версальської четвірки: президент Франції Франсуа Олланд, канцлер Німеччини Ангела Меркель, прем'єр-міністр Іспанії Маріано Рахой і голова Ради міністрів Італії Паоло Дзентілоні. Лідери чотирьох провідних

країн ЄС обговорили критичну ситуацію, в якій опинився Європейський Союз [4].

Перед ЄС стоїть ціла низка викликів, серед яких, процес виходу з об'єднання Великої Британії, євроскептичні настрої, розбіжності між країнами-членами, зокрема з питань зовнішньої й оборонної політики та реформування наднаціональних інститутів, подолання наслідків міжнародної фінансової кризи, зростаюча конкуренція у глобалізованому світі, наступ нових ринків та економік, до чого країни ЄС також виявилися не повністю готовими, міграційна криза та криза біженців, терористичні загрози, агресивна зовнішня політика Російської Федерації та ін.

Існування зазначених та інших чинників зумовило необхідність перегляду стратегій подальшого розвитку ЄС. У березні 2017 року Єврокомісія запропонувала на розгляд європейських політичних еліт і широкої громадськості п'ять стратегій розвитку ЄС до 2025 року, серед яких:

- 1) продовжити існування ЄС у поточному вигляді, сконцентрувавши при цьому увагу на реформах, інвестиціях та створенні робочих місць;

- 2) сконцентруватися на меншій кількості сфер, в яких спільними зусиллями можна досягти відчутних результатів, зокрема, сприяння інноваціям, співпраця в сферах безпеки, оборони, міграції;

- 3) мінімізувати функції союзу суто до формату спільного ринку та не просувати політичну інтеграцію;

- 4) створити "Європу різних швидкостей", що дозволить групам країн-членів об'єднуватися та взаємодіяти тісніше задля здійснення спільної політики в певних сферах;

- 5) посилити співпрацю і централізацію в рамках блоку, перейшовши до глибшої інтеграції за всіма напрямками політики, де головну роль відіграватиме валютний союз [5].

Серед найбільш впливових та економічно розвинутих держав-членів ЄС найбільшої підтримки отримав сценарій так званої «Європи різних

швидкостей», або «багатошвидкісної Європи», як найбільш компромісний та здатний урахувати інтереси країн з різними амбіціями, бажаннями та можливостями для просування спільного європейського проекту. Йдеться про те, що країни, які хочуть взаємодіяти тісніше і швидше у визначених сферах, можуть іти таким шляхом. Натомість проти такого виміру інтеграції категорично виступили країни Центральної та Східної Європи у форматі «Вишеградської четвірки», заявивши про неухильну рівноправність усіх членів ЄС [6].

Концепція багатошвидкісної Європи увійшла до політичного дискурсу, коли після закінчення «холодної війни» відбувалося розширення Європейського Союзу на схід та постало питання, як "розширення" могло б стати сумісним з «поглибленням» [7, с. 46], тобто як неминучий процес розширення може запобігти послабленню ідеї «все більш тісного союзу між народами Європи», як це було встановлено Договором про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 року.

Ще до того, як було поставлено питання про розширення союзу за рахунок країн колишнього Східного блоку, виникали сумніви, чи зможуть держави-члени ЄС з однаковою швидкістю втягуватися в інтеграцію. Зрештою, у доповіді прем'єр-міністра Бельгії Лео Тіндемана, опублікованій 29 грудня 1975 року, вперше було порушено питання про можливе обмеження певних сфер інтеграції для деяких держав-членів. У цій доповіді йшлося про «двошвидкісний план економічної інтеграції», в якому інтеграція таких країн, як Італія, Ірландія і Сполучене Королівство, мала відбуватися дещо повільніше, ніж інтеграція «більш сильних» держав-членів [8]. У доповіді було запропоновано шлях, що відповідає концепціям гнучкості та диференційованої інтеграції - припущено, що в рамках ЄС певна кількість держав-членів можуть окремо від інших проводити спільну політику в певній сфері інтеграції. На той час ця модель не знайшла належної підтримки.

У 1994 році німецькі християнські демократи Вольфганг Шаубле та Карл Ламерс опублікували документ, в якому вони закликали до «Керневропи», тобто до «основної Європи» яка матиме «центроперіальний ефект», магнітну привабливість для решти Європи [9, с.70-71].

Попередником цієї концепції стала пропозиція двох радників канцлера Німеччини Гельмута Коля, Майкла Мертеса та Норберта Дж. Прілла, яка була опублікована ще в липні 1989 року. Автори закликали до концентричних кіл Європи, побудованих навколо федерального ядра, яке включатиме Німеччину, Францію та ще, можливо, чотири країни, що стоять в основі ЄС. У другому колі пропонувалося розмістити інших членів ЄС. Третій складався б з країн Центральної та Східної Європи, а четвертий - з членів Ради Європи. Як слушно зауважує Джон Локленд, хоча офіційно модель концентричних кіл прийнята не була, неофіційно вона втілювалася в створення Єврозони, де і сьогодні країни обертаються навколо ядра, в якому Німеччина є домінуючою силою [10, с. 39-40].

Подібні ідеї у різних варіантах та з різними назвами пропонувалися дослідниками та політичними діячами світу: «багатошвидкісна Європа», «Європа концентричних кіл», «Європа олімпійських кілець», «європейський авангард», «ядро Європи», пірамідальна модель, «різноманітна геометрія», «Європа A La Carte» тощо.

З метою внесення певної ясності й чіткості в понятійно-категоріальний апарат про диференційовану інтеграцію західними вченими було згруповано більшість термінів у три концепції: "багатошвидкісної Європи", "європейського меню" (Європа "A La Carte") та "змінних геометрій", які виокремлюються перш за все за критеріями, які дають змогу розрізняти інтеграцію, диференційовану в часі, просторі та за предметом. [11, с. 202].

Сутність концепції багатошвидкісної Європи може бути відображена фразою «все, але не відразу» (тут вирішальним є фактор часу), сутність

концепції різної геометрії полягає в дії фактора простору і може бути виражена фразою «не всі і не завжди», а концепція «Європа a la carte» є концепцією винятків, що може виражатися у можливості держав відмовлятися від певних напрямків інтеграції (вирішальним є фактор предмета) [12, с. 46].

Основна відмінність концепції «багатошвидкісної Європи» полягає в тому, що вона передбачає виключення для деяких держав тільки на певний період і єдині правила починають автоматично діяти в їх відношенні після закінчення зазначеного періоду часу. Вдалим прикладом застосування такої моделі на практиці є єдина європейська грошова система в момент свого виникнення. Документи, які встановлювали дану систему, визнали диференціацію [12, с. 39].

На практиці можна побачити, що диференціація є притаманною рисою ЄС, що виявляється у варіаціях обсягу інтеграції до ЄС, як внутрішнього характеру, коли одна країна-член не бере участі в інтеграції (наприклад, Економічний і монетарний союз), так і зовнішнього характеру, коли одна країна-член, що не є членом ЄС, бере участь у процесах інтеграції (наприклад, Європейський економічний простір).

Можливість диференційованої інтеграції Європи була обговорювана протягом багатьох років у європейських політичних колах як спосіб вирішення деяких інституційних проблем, адже, чим більше членів є в об'єднанні, тим складнішим стає досягнення консенсусу з різних питань, і менш імовірно, що всі будуть розвиватися в одному темпі у всіх сферах.

Прийняття рішення Великобританією про свій вихід з ЄС на тлі загострившихся внутрішніх проблем та суперечностей стало значним викликом та надало нової сили дискусії щодо обрання стратегії подальшого розвитку об'єднання, однією з основних тем якої стала диференційована інтеграція у вигляді «багатошвидкісної Європи».

Сучасний пропонований сценарій, за яким ЄС-27 функціонуватиме у звичному режимі, але деякі держави-члени виявляють бажання

поглиблювати інтеграцію, передбачає виникнення в ЄС однієї або декількох «коаліцій», готових працювати разом в конкретних сферах політики, зокрема таких, як оборона, внутрішня безпека, оподаткування або соціальні питання, на різних рівнях та в різному темпі залежно від їх бажання, готовності, політичної ситуації в кожній окремій країні.

Серед основних позитивних рис моделі «багатошвидкісної Європи» можна назвати наступні:

По-перше, держави-члени ЄС є дуже різними за територією, кількістю населення, ресурсною базою, рівнем економічного розвитку, політичною ситуацією, менталітетом народу тощо, і зрівняти їх одночасно за усіма показниками неможливо. Усі ці відмінності повинні і можуть бути враховані, що може бути реалізовано у моделі «багатошвидкісної Європи». Така система могла б бути адаптована до конкретних потреб та проблем держав-членів.

По-друге, розвиток держав з різною швидкістю, що відповідатиме їх бажанням та можливостям дозволить швидше просуватися вперед об'єднанню в цілому, адже держави, що не готові до більш інтенсивного співробітництва і розвитку стримують повноцінну реалізацію потенціалу більш сильних держав.

По-третє, існує реальна практика застосування диференційованості в ЄС, що працює в найважливіших його політиках. Зокрема, не всі держави-члени ЄС входять до Євросони та Шенгенської зони, існують неформальні політичні клуби, зокрема такі об'єднання, як Скандинавські країни ЄС, Вишеградська четвірка, Веймарський трикутник, Балтійські країни або Бенілюкс, що стали міжнародними майданчиками для узгодження позицій країн-членів та їх спільного відстоювання інтересів у ЄС. Диференційовану Європу формують також країни, які під час вступу до ЄС зарезервували opt-out (право не приєднуватися до окремих політик Євросоюзу).

В рамках «багатошвидкісної Європи» може бути використаний механізм "просунутого співробітництва", який дозволяє групі як мінімум з 9 країн впроваджувати передову інтеграцію без участі інших. "Просунуте співробітництво" має сприяти загальним цілям Євросоюзу та бути відкритим для всіх країн-членів, не може бути застосоване у сферах, де ЄС має виключну компетенцію, а також не повинне завдавати шкоди територіальній згуртованості та виступати перепоною або дискримінацією в торгівлі між державами-членами. Така велика кількість умов робить запуск "просунутого співробітництва" досить складним процесом, через що, зокрема, до цього часу зазначений механізм було застосовано лише декілька разів [13].

Поряд із позитивними рисами «багатошвидкісної Європи», існують і певні недоліки.

По-перше, розмежування держав на членів того чи іншого рівня певним чином суперечить ідеалам ЄС, адже за договором великі або малі, багаті або бідні держави-члени повинні бути рівними.

По-друге, розвинуті країни матимуть більший вплив та можливість диктувати умови для усього об'єднання, а країни, що не знаходяться в центрі подій, почуватимуться відстороненими, що здатне посилити неспокій і ще більше підірвати єдність та стабільність ЄС.

По-третє, архітектура прийняття рішень ЄС є досить складною, а адаптація її структур до розміщення блоків у межах блоку призведе до ще більшого ускладнення.

Проаналізувавши основні позитивні та негативні риси пропонованої моделі, можна зробити висновок, що «багатошвидкісна» Європа може стати реальністю і здатна довести свою ефективність як спосіб трансформації ЄС для виходу з екзистенціальної кризи, у якій він опинився, але лише за умови врахування та мінімізації її негативних рис.

Вдалий варіант реалізації моделі «багатошвидкісної Європи» передбачає, що певна група держав-членів Європейського Союзу, які

бажають і здатні це робити, йдуть шляхом поглибленої інтеграції, а інші держави-члени, хоча і підтримують цілі поглибленого співробітництва, не можуть з певних причин приєднатися до лідируючої групи, однак будуть приєднуватися до неї мірою настання сприятливої ситуації і, врешті-решт, усі держави-члени ЄС долучаться до лідерів. Важливо, що за даної моделі держави-члени мають єдині спільні цілі і бажають їх досягти. Таким чином, в даному випадку елемент диференціації стосується лише періоду часу, протягом якого всі держави-члени ЄС досягнуть спільно затверджених цілей. Поглиблена інтеграція може відбуватися одночасно в різних областях співпраці, причому відповідні «підгрупи співпраці» можуть об'єднувати різні держави-члени ЄС. Більше того, в рамках зазначених підгруп окремі держави-члени можуть просуватися ще швидше в напрямку спільних проголошених цілей, ніж інші держави-члени підгрупи. Така концепція різношвидкісного руху прагне зберегти європейську єдність і допускає лише тимчасове існування диференційованої системи.

Не можна сьогодні казати про єдність бачення подальшого розвитку навіть серед керівництва країн, що підтримали сценарій «багатошвидкісної Європи», адже його реалізація потребує досягнення компромісу та вироблення чіткої системи з дієвими механізмами функціонування, зокрема, необхідно розважливо опрацювати архітектуру прийняття рішень, намагаючись зробити її більш простою та чіткою.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що модель «багатошвидкісної Європи», на нашу думку, є найбільш вірогідним сценарієм подальшого розвитку системи ЄС. Крім того, така модель, не лише довгий час існує у різних формах як теоретична концепція, а й частково реалізована на практиці. Більш активне її впровадження у систему ЄС, хоча і не є ідеальним рішенням для розв'язання усіх існуючих в ЄС проблем, проте здатне допомогти врахувати індивідуальні потреби,

бажання та можливості держав-членів, знизивши ступінь їх невдоволення, та зберегти цілісність об'єднання.

Висновки. Отже, розглянувши модель «багатошвидкісної Європи» у якості основи альтернативної стратегії подальшого розвитку ЄС, ми побачили, що при існуючих недоліках модель «багатошвидкісної Європи» має ряд важливих позитивних рис, серед яких: здатність врахувати відмінності держав-членів ЄС та бути адаптованою до їх конкретних проблем, потреб та інтересів; можливість за рахунок розвитку держав з різною швидкістю дозволити швидше просуватися вперед об'єднанню в цілому, не стримуючи повноцінну реалізацію потенціалу більш сильних держав; наявність реальної практики застосування диференційованості в ЄС, що працює в найважливіших його політиках.

Враховуючи викладене вище ми дійшли висновку про здатність моделі «багатошвидкісної Європи» в якості основи стратегії подальшого розвитку ЄС дати позитивний ефект, що має виявитися у покращенні відносин між державами-членами, забезпеченні врахування їх особливостей, інтересів, потреб і можливостей задля гармонійного розвитку та підтримання стабільності і збереження цілісності об'єднання.

Модель «багатошвидкісної Європи», на нашу думку, є найбільш вірогідним сценарієм подальшого розвитку системи ЄС та хоча і не є ідеальним рішенням для розв'язання усіх існуючих в ЄС проблем, проте здатне допомогти врахувати індивідуальні потреби, бажання та можливості держав-членів, знизивши ступінь їх невдоволення, та зберегти цілісність об'єднання.

При цьому необхідно врахувати певні вимоги, зокрема те, що диференціація має передбачати рух з різною швидкістю до спільних цілей, рівний доступ усіх держав до можливості поглибленої інтеграції у обраних сферах і приєднання до лідерів за мірою готовності та бажання. Також при впровадженні моделі «багатошвидкісної Європи» важливо опрацювати

механізм її функціонування, який має бути чітким, прозорим та справедливим для усіх держав-членів ЄС.

Отримані висновки можуть мати як науково-теоретичне значення, виступаючи базою для подальших досліджень, так і практичне значення, будучи врахованими при втіленні в життя моделі «багатошвидкісної Європи».

Список використаних джерел

1. Макрон: ЄС треба реформувати, або його чекає "фрекзит" [Електронний ресурс] // BBC Україна. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-39770787>.

2. Standard Eurobarometer 91 «Public opinion in the European Union» [Electronic resource] // European Union, 2019. – 239 p. Access Mode : URL : <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/standard/surveyky/2253>

3. Dennison S., Leonard M. Despite record support for EU, Europe's voters fear collapse [Electronic resource] / S. Dennison, M. Leonard. – 2019. – Access Mode : URL : https://www.ecfr.eu/article/despite_record_support_eu_voters_fear_collapse_of_political_framework

4. Прокофьев В. "Четверка" уходит на скорости. Главы Германии, Франции, Италии и Испании на встрече в Версале создают "Суперевросоюз" [Электронный ресурс] / В. Прокофьев // Российская газета Access Mode : URL : Федеральный выпуск № 7214 (48). – 2017. – Режим доступа к ресурсу: <https://rg.ru/2017/03/08/germaniia-franciia-italiia-i-ispaniia-sformiruiut-supersoiz-v-ramkah-es.html>.

5. Прокопчук Д. Єврокомісія запропонувала п'ять сценаріїв розвитку ЄС після Brexit [Електронний ресурс] / Дмитро Прокопчук // Deutsche Welle. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://p.dw.com/p/2YTOj>.

6. Лавренюк А. Євросоюзу 60 років: тривожний ювілей заради майбутнього [Електронний ресурс] / Андрій Лавренюк // Укрінформ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2200545-evrosouzu-60-rokiv-trivoznej-uvilej-zaradi-majbutnogo.html>.

7. Zaborowski M. Germany and EU Enlargement: From Rapprochement to "Reapproachment"? / Marcin Zaborowski // Enlargement in perspective - Helene Sjursen (Ed.), ARENA. – 2005. – P. 41–68.

8. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу: навч. посіб. [Електронний ресурс] / В. Кернз: пер. з англ. В. С. Ісакович; наук. ред.: С.В. Ісакович, А.С. Метюшев. // Знання. – 2002. – Режим доступу до ресурсу: <http://westudents.com.ua/glavy/58725-166-virshenny-a-problemi-demokraticnogo-deftsituquot.html>.

9. Федорцев В.А. "Кернеурога": концепция, дискуссии, перспективы / В.А. Федорцев // Проблемы национальной стратегии. – Москва, РИСИ - № 5(44). – 2017. – С. 69–92.

10. Локленд Д. Балканы как лаборатория евро-атлантического постнационализма / Джон Локленд (Пер. с англ. Д.А. Карпухиной) // Безопасность Европы: балканский вектор / Журнал «Звенья». – Серия «Международные отношения». – № 1 (16). – 2013. – С. 37-49.

11. Грицяк І., Хоменко О. Основні концепції диференційованої європейської інтеграції / І. Грицяк, О. Хоменко // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2009. – Вип. 2. – С. 200–210.

12. Шайхутдинова Г.Р. Основные концепции гибкости в Европейском Союзе / Г.Р. Шайхутдинова. // Право и политика. – 2007. – № 8. – С. 38–46.

13. Литвиненко Я. Багатошвидкісна Європа: які зміни чекають на ЄС та як це вплине на Україну [Електронний ресурс] / Ярослав Литвиненко // Європейська правда. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/15/7069412/view_print/